

ПЕРЕДМОВА

Написати дослідження про суспільний статус *староукраїнської (руської) мови*¹ в діяхронії (XIV–XVII ст.) мене спонукали роздуми над категоріями престижу та статусу нашої мови впродовж її тривалої колонізованої історичної долі. Стрижневе запитання: чи є сенс модне поняття *престижу* поширювати на духові й духовні категорії, зокрема рідну мову? Сподіваюся, читач сам дасть відповідь на це соціофілософське запитання, заглибившись у далеке минуле нашої мови і перейнявшись її перспективою. Ця тема прийшла до мене з тривожного сьогодення української мови, яке, на мою думку, можливо пояснити і зарадити лише віднайденням соціолінгвістичних закономірностей в історичному минулому. Історія – не тільки вчителька життя, а, можливо, й лікар. Історія мови – це історія життя наших предків і їхній посил у майбутнє. Отож до мандрів у самих себе!

Об'єктом нашого дослідження є суспільний статус староукраїнської (руської) мови в діяхронії (XIV–XVII ст.), суспільно-історичні умови та ідейно-філософські засади рецепції староукраїнської (руської) мови та втілення її статусу. Предмет дослідження – мовна та мовно-етнічна (національна) свідомість провідних урядово-шляхетських, духовно-освітніх середовищ; кореляція мовної та етнічної (національної) свідомості; мовна ієрархічність у контексті суспільно-політичного протиборства і підпорядкування, місце в цій системі староукраїнської (руської) мови; вибір мови як культурно-політичного вектора розвитку суспільства; амбівалентність *мовного світогляду*² провідної урядово-шляхетської та духовно-освітньої еліти українського суспільства.

---

¹ Використовуємо складний термін *староукраїнська (руська) мова*, що одночасно вказує на історичну хронологію, давню і сучасну етнічну самоназву. Ця мова постала на основі *давньоруської мови* часів Русі XI–XIII ст. Упродовж досліджуваного періоду сучасники цю мову називали *руська мова (язик)*. *Народна мова* як діалектна стихія того часу не є об'єктом нашого дослідження, проте саме *руська мова* прокладатиме дорогу для *народної мови*, що найбільшою мірою виявить себе в «Енеїді» Івана Котляревського.

² Термін *мовний світогляд* трактуємо як вироблену під впливом низки позамовних чинників систему поглядів на мову.

Дослідження суспільного *статусу староукраїнської (руської) мови* в контексті діяхронної соціолінгвістики (XIV–XVII ст.) і крізь призму мовної та мовно-етнічної (національної) свідомости провідних елітарних урядово-шляхетських та духовно-освітніх середовищ – це перша така розвідка в українському мовознавстві. Водночас багато вчених у різні часи принагідно чи з погляду різних предметів дослідження порушували цю тему, проте не пропонували цілісної студії. Багатогранність цієї проблематики зумовлена тим, що вона перебуває на межі діяхронної соціолінгвістики та історії літературної мови; історії народу та історії літературної мови; соціології, історії філософських ідей та вибору мовного коду комунікації. Предмети дослідження цих суміжних галузей накладаються один на одного і подекуди взаємозумовлені. Проте ми маємо за першорядну мету дослідити кореляцію питомо мовних та позамовних параметрів у динаміці і встановити детерміновані зв'язки між фактами історії мови та фактами історії суспільства.

Староукраїнська (руська) мова (XIV–XVII ст.) як об'єкт дослідження становить собою феномен існування державної мови у бездержавних умовах (принаймні у складі Великого князівства Литовського – далі ВКЛ), у системі ієрархічної багатомовности (латинська – церковнослов'янська, польська – руська, церковнослов'янська – руська), у соціолінгвістичній вертикалі *своє (руське) – чуже (польське)* і горизонталі *давнє (церковнослов'янське) – нове (просто руське)*, в час спалахування і згасання мовно-етнічного (національного) самоусвідомлення і врешті руськомовного вигасання під «соціальним тиском» повної колонізації українців. Староукраїнська (руська) мова пройшла стрілою різної траєкторії крізь зміну ідейно-філософських епох та світоглядових картин: Відродження, Реформації, Контрреформації та Бароко. Її статус (правове становище, функції, ставлення до мови її носіїв та їхня мовна свідомість) і трансформаційний вияв через *просту мову* – це лінгвосоціальна кардіограма нашого народу в час його злетів і падінь. Досліджуваний «усереднений варіант», яким була староукраїнська (руська) мова, – це фокус вивчення мовної та мовно-етнічної (національної) свідомости в діяхронії та одна з форм існування тодішніх елітарних верств суспільства: урядово-шляхетських та духовно-освітніх.

З огляду на багатоплановість такого об'єкта дослідження, виокремлюємо групи провідних учених, що зосереджували свою увагу на характерних сегментах цієї проблематики, зокрема, періодизації мови, що невіддільно

пов'язана з позамовними суспільно-політичними процесами (Петро Тимошенко, Павло Плющ, Михайло Жовтобрюх, Юрій Шевельов, Олекса Горбач, Василь Німчук, Віталій Передрієнко, Міхаель Мозер та ін.), на функційній та стильовій диференціації староукраїнської (руської) мови (Віталій Русанівський, Інна Чепіга), на існуванні явищ диглосії (Юрій Шевельов) і білінгвізму (Борис Успенський, Віталій Передрієнко, Інна Чепіга, Василь Німчук), на прикладному застосуванні староукраїнської (руської) мови у часи ВКЛ та Речі Посполитої (Михайло Грушевський, Іван Франко, Ярослав Ісаєвич, Григорій Півторак, Віктор Мойсієнко, Зігмас Зінкевічюс, Надія Непорожня та ін.), на самій природі *руської мови* як спільної мови для українців та білорусів чи її відокремленому характері (Іван Огієнко, Християн Станг, Лукія Гумецька, Володимир Аниченко, Григорій Півторак, Володимир М'якишев та ін.), на мовознавчій науці того часу (Василь Німчук), на перших діяхронних соціолінгвістичних підходах в аналізі функціонування та статусу мови (Іван Могильницький, Яків Головацький, Іван Франко, Михайло Драгоманов, Іван Огієнко, Євген Тимченко, Павло Плющ, Юрій Шевельов, Олекса Горбач, Василь Німчук, Міхаель Мозер, Орест Ткаченко, Ярослав Радевич-Винницький та ін.), на теоретичних проблемах діяхронної соціолінгвістики (Іван (Ян) Бодуен де Куртене, Фердинан де Сосюр, Антуан Мейє, Жозеф Вандрієс, Євген Поліванов, Юнус Дешерієв, Володимир Журавльов, Ніна Мечковська, Василь Бондалетов, Володимир Беліков, Леонід Крисін та ін.). Щойно наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. в українському мовознавстві постають дослідження мовної свідомості в діяхронії у працях Інни Чепіги, Лідії Гнатюк, Галини Мацюк, Уляни Добосевич, Галини Яворської. Ще наприкінці ХІХ ст. заторкував цю проблематику історик мови Павло Житецький.

Виокремимо найхарактерніші дослідження з інших, суміжних галузей знань, без яких неможливе дискурсивне трактування лінгвістичного об'єкта з погляду мовної свідомості. Йдеться про знакові праці філософів (Василь Лісовий, Володимир Жмир, Валерія Нічик, Володимир Литвинов), істориків (Михайло Грушевський, Іван Крип'якевич, В'ячеслав Липинський, Ярослав Дашкевич, Наталя Яковенко, Петро Кулаковський, Сергій Плохій), істориків Церкви (Софроній Мудрий, Дмитро Блажейовський, Борис Гудзяк, Андрій Пашук, Петро Шкраб'юк), літературознавців (Володимир Перетц, Михайло Возняк, Дмитро Чижевський, Микола Сулима, Володимир Крекотень, Валерій Шевчук, Ігор Ісіченко), етнологів та націологів (Бенедикт Андерсон, Ентоні Сміт, Зенон Когут, Василь Балуюшок, Борис Флоря).

Проголошення суверенітету України кардинально вплинуло на зміну державної мовної політики. В її основі – новий для української мови державний статус, що, попри все, зазнає постійних політичних спроб із певних політичних середовищ (зокрема зовнішніх) обмежити його чи знівелювати. Потреба у забезпеченні та утвердженні цієї основної соціолінгвістичної категорії у житті незалежної держави зумовлює системне дослідження функціонування літературної мови в різні історичні епохи та у найтіснішому зв'язку із суспільно-політичними явищами. Пізнання минулого – це не лише один зі способів об'єктивної оцінки теперішніх соціолінгвістичних явищ, але й наукове моделювання майбутнього. Такий діяхронний комплексний аналіз продукуватиме зміни стереотипів у трактуванні мови як типового засобу комунікації з переміщенням її сприйняття у площину фундаментальної передумови існування етносу, нації та самостійної держави. У центрі дослідження перебуватиме рівень мовної свідомості та мовно-етнічної (національної) свідомості як передумови самого суспільного статусу мови.

Актуальність вибраної теми має подвійне значення: по-перше, це діяхронний аналіз не лише мовно-суспільних, але й мовно-філософських, мовно-психологічних, мовно-етнічних залежностей; по-друге, це пізнання політичної природи мови в діяхронії як чинника самої влади, що в Україні через її колоніальний статус тривалий час цією мовою була заступлена. Вивчення траєкторії прогресу та регресу староукраїнської (руської), а пізніше *простої мови* актуальне з екзистенційних позицій, позаяк дає промовисту відповідь на запитання про передумови й умови розвитку та занепаду фундаментальної основи існування народу та держави – літературної мови.

Вибраний період – це фокус причиново-наслідкових залежностей у поступі та регресі *староукраїнської мови*, на протипагу до суворої багатомовної ієрархічності доби Середньовіччя, і наполегливий, логічний шлях розхитування цієї ієрархії в добу Ренесансу, Реформації та розворот до регресу в час Контрреформації та Бароко. Саме цей період є прелюдією до народження Нового часу (феномен друкарства народними мовами; прорив староукраїнської (руської) мови до релігійної царини; її входження до драматургії, поезії, прози; лексикографічне та граматичне опрацювання мови; протестантські течії з народномовними пріоритетами тощо), відтак яскравій дії непримиренних мовно-ідеологічних суперечностей (відсутність власної державности; другий церковно-

слов'янський вплив, церковно-суспільна ієрархічність мовного престижу; панівна релігійна, а не мовно-етнічна ідентичність; перевага духовної, а не світської літератури на елітарному рівні), а також унікального синтезу мовно-онтологічних різноманітностей (виникнення «латинської Русі»; різномовність світських жанрів; створення «польсько-слов'яно-латинської» колегії; незбіжність мовної та етнічної ідентичностей тощо).

Мета цього дослідження – розкрити еволюцію *статусу староукраїнської (руської) мови*³ впродовж XIV–XVII ст. на тлі суспільно-політичних обставин («соціального тиску»), релігійної та ідейно-філософської парадигми часу («історико-культурного ареалу») та аналізу реконструйованої мовної та мовно-етнічної (національної) свідомості урядово-шляхетської та духовно-освітньої еліти. Мета передбачає низку основних завдань:

1) розкрити історію перших діяхронних соціолінгвістичних досліджень в українському та зарубіжному мовознавстві та сформулювати основні засади діяхронної соціолінгвістики;

2) визначити методологію вивчення суспільного статусу староукраїнської (руської) мови в діяхронії: ідеї, обставини, хронологія;

3) дослідити історичне становлення лінгвономенів *руська мова (язык), проста мова* у контексті мовно-етнічної (національної) свідомості українців;

4) дослідити процеси виникнення феномену *проста мова* як наслідку Реформації та способу розширення функцій староукраїнської (руської) мови і закріплення її статусу;

5) розкрити поняття мовної ієрархічності з новоствореним терміном *проста мова* на тлі формованої опозиційності *своє – чуже: мова – язык, проста мова – церковнослов'янська мова, руська мова – польська мова*;

6) виявити роль позамовних чинників («духу часу») в еволюції суспільного статусу староукраїнської (руської) мови в контексті доби Відродження, Реформації, Контрреформації та Бароко;

7) здійснити аналіз правових документів у соціолінгвістичному контексті і визначити основні напрями рецепції староукраїнської (руської) мови у середовищі урядово-шляхетської еліти;

---

³ Термін *статус мови* в історичному контексті трактуємо як правове становище мови у суспільстві, визначене законом, функціями мови у суспільстві, ставленням до неї її носіїв та їхньою мовною свідомістю [Мацюк 2009, с. 23].

8) розкрити значення терміна *лінгвосоціум* (зокрема *лінгвоправовий* та *лінгвотеоретичний лінгвосоціуми*) як інструмента вивчення *мовної картини*⁴ гетьманських канцелярій;

9) реконструювати і проаналізувати *мовну свідомість*⁵ та *мовно-етнічну (національну) свідомість*⁶ провідних духовно-освітніх середовищ (передусім православних та унійних) у контексті формування нової, **українськомовно-етнічної єдності**;

10) висвітлити роль та місце староукраїнської (руської) мови у системі суспільних цінностей крізь призму персоналістичної лінгвофілософії (Станіслав Оріховський, Іпатій Потій, Іван Вишенський, Мелетій Смотрицький, Петро Могила);

11) визначити основні тенденції староукраїнськомовного (руського) виміру в освітньому дискурсі: пріоритетність, кодифікованість, комунікація.

Праця здійснена з допомогою низки методів дослідження.

Діяхронний соціолінгвістичний метод (або метод історичної реконструкції) задіяно з метою опису суспільних функцій староукраїнської (руської) мови в діяхронії як найвищого рівня пізнання мови, а також з огляду на можливість вивчати її у нерозривному зв'язку зі всіма сферами матеріального та духового життя суспільства. Пропонований метод передбачає реконструкцію соціолінгвістичної ситуації, що полягає у висвітленні історичних подій та ідейно-філософських вимірів, відображених у суспільному статусі мови; відтворення дискурсу мовно-суспільної ієрархії в основі з еволюцією статусу староукраїнської (руської) мови.

Психолінгвістичний метод передбачає дослідження мовної та мовно-етнічної (національної) свідомості за різних суспільних обставин; аналіз

---

⁴ Термін *мовна картина* трактуємо як сприйняття дійсності крізь призму мовних та культурно-національних особливостей, притаманних певному мовному колективу [Гнатюк 2010, с. 30].

⁵ Термін *мовна свідомість* трактуємо як сукупність культурно і соціально зумовлених настанов щодо мови, які відображають колективні ціннісні орієнтації (знання, почуття, оцінки й настанови щодо мови) [Яворська 2000, с. 145; Селігей, 2012, с. 13].

⁶ Термін *мовно-етнічна (національна) свідомість* визначасмо як усвідомлення народом своєї етнічності через мову, що виявлено у мовно-етнічній незбіжності, частковій мовно-етнічній збіжності і повній мовно-етнічній збіжності ціннісних настанов українців (русинів) у діяхронії (XIV–XVII ст.).

сприйняття (рецепції) сучасниками мови своєї доби (так звані непрямі лінгвістичні дані); поняття мовного престижу та оцінних мовних суджень.

Статистичний метод забезпечує баланс уживань неологізмів *мова – мовлення* та загальноновживаного терміна *язик* як нового напрямку в мовно-етнічній (національній) свідомості; баланс староукраїнськомовних, польськомовних та церковнослов'янськомовних творів як свідчення відсутності руськомовних пріоритетів; баланс виходу різномовних та руськомовних творів у братських та монастирських друкарнях та ін.

Метод порівняльного (чи порівняльно-історичного) аналізу застосовний до функціонування мови та її статусу в різні часові зрізи від XIV до XVII ст. – від бурхливого функційного розвитку мови до її регресу та вигасання функцій і втрати суспільного статусу наприкінці XVII ст.

Метод міждисциплінарного дослідження полягає у залученні даних із історії, філософії, літературознавства, релігієзнавства, соціології, етнографії, психології, політології тощо та впливі цих різногалузевих знань на дослідження природи суспільного статусу мови.

Емпіричний метод передбачає роботу з джерельною базою: первинні джерела (власне джерела: різностильові та різножанрові писемні пам'ятки) і вторинні джерела (дослідницькі роботи зазначеної проблематики), що є прямими лінгвістичними даними, зокрема:

а) суспільно-політична, публіцистична (зокрема полемічна), художня література (передусім поезія);

б) юридична література: Вислицький Статут (1347 р.), Судебник Казимира, Статути Великого князівства Литовського 1529, 1566, 1588 років;

в) адміністративно-урядова писемність (документи братств та гетьманських канцелярій Богдана Хмельницького, Івана Виговського, Петра Дорошенка, Івана Мазепи, Пилипа Орлика та ін.);

г) історична література (літописи, хроніки: «Густинський літопис», «Хроніка з літописців стародавніх» Феодосія Софоновича, «Синопис», «Хроніка європейської Сарматії» Олександра Гваньїні, козацькі літописи початку XVIII ст. та ін.);

г) релігійна література (учительні Євангелія, катехизми, антології релігійних текстів, збірники казань, зокрема передмови до них тощо);

д) мовознавча література (граматики, лексикографічні праці);

е) опрацювання широкого спектру теоретичної філософської, культурологічної та політологічної літератури.

Зазначені методи – це спосіб відповіді на запитання, які суспільні зрушення викликали найсуттєвіші зміни у самій мові, рефлексіях про неї та її суспільному статусі.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що:

1) вперше систематизовано діяхронні соціолінгвістичні дослідження в історії української літературної мови та напрацьовано теоретично-методичні засади і поняттєво-термінологічний контекст дослідження статусу староукраїнської (руської) мови в діяхронії;

2) вперше об'єктом дослідження є *суспільний статус староукраїнської (руської) мови* на тлі суспільно-політичних обставин та ідейно-філософських вимірів часу;

3) вперше предметом дослідження є проблема мовної та мовно-етнічної (національної) свідомості, її визначення, вплив на суспільний статус староукраїнської (руської) мови в діяхронії (XIV–XVII ст.) у двох елітарних середовищах: урядово-шляхетському та духовно-освітньому;

4) застосовано системний, міжгалузевий підхід до аналізу лінгвістичного явища: досліджено мову в контексті ідейно-філософського і суспільно-політичного тла епохи (Ренесанс, Реформація, Контрреформація, Бароко) та кризь призму персоналістичної лінгвофілософії;

5) визначено місце староукраїнської (руської) мови в суспільній (етнічно-національній) свідомості Нового часу: від багатомовної ієрархії до мовно-етнічної (національної) ідентичности, від розвитку ідеї цінности *рідної мови* до втрати статусу староукраїнської (руської) мови, з огляду на нові суспільно-політичні обставини та розбалансовану мовну свідомість, що виявлена у *мовно-етнічній незбіжності, частковій мовно-етнічній збіжності і повній мовно-етнічній збіжності*;

6) вперше простежено й проаналізовано в діяхронії виникнення сучасного лінгвономена *українська мова*;

7) запропоновано термін *лінгвосоціум*, що ґрунтується на двох вимірах: *лінгвоправовому* та *лінгвотеоретичному*;

8) вперше в діяхронії доведено провідну роль староукраїнської (руської) мови у творенні етнічної (національної) свідомості, попри розбалансовану та неоднорідну мовну свідомість (*мовно-етнічна незбіжність, мовно-етнічна*

збіжність, часткова мовно-етнічна збіжність) провідних духовно-освітніх та урядово-шляхетських середовищ;

9) простежено синхронність, асинхронність синусоїди мовно-суспільного занепаду і відродження та виявлено явища мовно-суспільних парадоксів;

10) спростовано загальнопоширюваний стереотип у різних гуманітарних науках про начебто вторинну роль *староукраїнської (руської) мови* в утвердженні етнічно-національної свідомости в означений період.

Теоретичне значення роботи полягає в тому, що в українському мовознавстві вперше досліджено *статус староукраїнської (руської) мови* впродовж тривалого історичного часу у контексті суспільно-історичних обставин, ідейно-філософської парадигми та виокремленого поняття *мовна свідомість* та *мовно-етнічна (національна) свідомість* у діяхронії як передумови самого мовного статусу. Це суттєво доповнює історичну, філософську та політологічні науки у частині незамінної ролі мови у розвиткові національно-державницького суспільства і формування самодостатніх мовних особистостей, етносу та нації. Водночас український мовно-історичний шлях, з огляду на відсутність власної держави, нагадує штрих-пунктирну лінію переважних вагань та непевности, що, врешті, призвело до занепаду староукраїнської (руської) мови. Це, вважаємо, є неабияким уроком для подальшого мовно-державного будівництва з чіткою позицією втілення у життя питомих мовних пріоритетів.

Практичне значення роботи полягає у застосуванні дослідженого матеріалу у спецкурсах з історичної соціолінгвістики, у розробленні майбутнього посібника з історичної соціолінгвістики, у напрацюванні сучасних програм державної мовної політики та у вихованні високого рівня мовної свідомости українців. Сподіваюся, дослідження заохотить сягати не лише класичної історії фактів та подій, а історії мови як долі народу.

Найбільша подяка за написання праці – її відповідальному редакторові, історичному атлантові нашої мови – членові-кореспонденту Академії Наук України Василеві Васильовичу Німчукові, що не лише схвалив вибір цієї теми, але мандрував її сторінками, даючи дуже цінні поради і зауваження. Саме завдяки Йому вона настоялася на часі та зазнала доглибного допрацювання. Непроминальна вдячність рецензентові праці – професорові Національного університету ім. Тараса Шевченка Лідії Гнатюк за дуже педантичне читання тексту і важливі змістові та структурні зауваження. Подяка провідному історикові мови професору Житомирського державного університету Вікторові

Мойсієнку за фактичне співжиття з окремими розділами та слушні зауваги до них. Позаяк робота створена на міждисциплінарному стику мови, історії та філософії, сполучною ланкою межи якими є мовно-етнічна свідомість, то зауваги Петра Кралука, професора, доктора філософії та кандидата історії з Острозької Академії, були вкрай необхідними і результативними. Слушні зауваги і напутні слова моєї колеги-соціолінгвіста, професора Галини Мацюк з Львівського національного університету ім. Івана Франка вможливили уникнути низки суб'єктивних хиб.

Особлива вдячність завідувачеві катедри української мови Національного університету «Львівська політехніка» Геннадієві Вознюку та ректорові цього рідного для мене вищого навчального закладу Юрієві Бобалу за якнайкраще сприяння у написанні праці.